

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВИХ АКТІВ В УКРАЇНІ: ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ

EVOLUTION OF LEGAL ACTS IN UKRAINE: FROM ANCIENTITY TO MODERNITY

Сидоренко О.О., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена актуальним проблемам еволюції правових актів в Україні, починаючи з Київської Русі й до теперішнього часу, показати їхню роль у формуванні національної ідентичності та розкрити зв'язок між історичними подіями та правовими реформами.

Дослідження зорієнтовано на ключових етапах розвитку національного законодавства, що визначили формування демократичної, правової держави та її інтеграцію в європейський правовий простір. Історія українського законодавства охоплює тисячоліття, протягом яких правова система трансформувалася, відображаючи політичні, соціальні та культурні зміни. Від перших кодифікацій права в часи Київської Русі до сучасного законодавства незалежної України правові акти стали дзеркалом історичних подій, політичних зрушень і культурних впливів. У статті також висвітлено період євроінтеграції, який охоплює адаптацію українського законодавства до стандартів Європейського Союзу. Значна увага приділена Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, реформуванню судової системи, впровадженню антикорупційних ініціатив та децентралізації.

Особливе місце займають законодавчі зміни, запроваджені в умовах воєнного стану, зокрема посилення оборонного законодавства, підтримка внутрішньо переміщених осіб, спрощення умов для бізнесу та ратифікація міжнародних угод. Розглянуто правові механізми, спрямовані на зміцнення обороноздатності, забезпечення економічної стабільності та соціального захисту громадян. Законодавчі ініціативи України в умовах повномасштабної війни з 2022 р. демонструють оперативність і прагнення адаптувати правове поле до нових викликів. Зроблено висновок, що розвиток правової системи є безперервним процесом, Україна продовжує адаптувати своє законодавство до умов війни, що дозволяє ефективніше протистояти агресору, підтримувати громадян і бізнес, а також зміцнювати міжнародну співпрацю. Ці ініціативи мають стратегічне значення для перемоги та післявоєнної відбудови країни. Історія еволюції правових актів в Україні демонструє, як суспільство через закони відображало свої прагнення до справедливості, свободи та суверенітету.

Ключові слова: право, джерела права, правовий акт, закон, звичай, кодифікація.

The article is devoted to the current problems of the evolution of legal acts in Ukraine, starting from Kyiv Russ' to the present day, to show their role in the formation of national identity and to reveal the connection between historical events and legal reforms.

The research is focused on the key stages of the development of national legislation that determined the formation of a democratic, legal state and its integration into the European legal space. The history of Ukrainian legislation spans millennia, during which the legal system has transformed, reflecting political, social and cultural changes. From the first codifications of law in the days of Kyiv Russ to the modern legislation of independent Ukraine, legal acts have become a mirror of historical events, political shifts and cultural influences. The article also covers the period of European integration, which covers the adaptation of Ukrainian legislation to the standards of the European Union. Considerable attention is paid to the Association Agreement between Ukraine and the EU, the reform of the judicial system, the implementation of anti-corruption initiatives and decentralization.

A special place is occupied by legislative changes introduced under martial law, including strengthening of defense legislation, support for internally displaced persons, simplification of business conditions, and ratification of international agreements. Legal mechanisms aimed at strengthening defense capabilities, ensuring economic stability and social protection of citizens are considered. Legislative initiatives of Ukraine in conditions of full-scale war from 2022. Demonstrate efficiency and a desire to adapt the legal field to new challenges. It was concluded that the development of the legal system is a continuous process; Ukraine continues to adapt its legislation to the conditions of war, which allows to more effectively resist the aggressor, support citizens and businesses, as well as strengthen international cooperation. These initiatives are of strategic importance for the victory and post-war reconstruction of the country. The history of the evolution of legal acts in Ukraine demonstrates how society reflected its aspirations for justice, freedom and sovereignty through laws.

Key words: law, sources of law, legal act, law, custom, codification.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна стоїть перед новими викликами – війна, євроінтеграція, захист прав людини, цифровізація державного управління. Усе це впливає на правову систему, яка має відповідати не лише сучасним потребам, а й слугувати фундаментом для майбутнього розвитку країни. Жодна держава не може ефективно функціонувати без збалансованої системи правових актів.

Метою дослідження є аналіз і простеження основних етапів еволюції правових актів України, починаючи з Київської Русі й до теперішнього часу, показати їхню роль у формуванні національної ідентичності та розкрити зв'язок між історичними подіями та правовими реформами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окреслена тема має як теоретичний, так і історичний аспект і не була предметом комплексного дослідження. Проте вітчизняні науковці зробили значний внесок у дослідження правових актів, розвитку національного законодавства та правової системи. Серед них можна виділити істориків права, теоретиків та практиків, які аналізували різні аспекти права. М. Драгоманов один із перших українських мислителів, який досліджував взаємозв'язок права, суспільства та політики. Його праці торкалися ідеї автономії, прав людини

та ролі правових актів у забезпеченні свобод. Б. Кістяківський відомий правознавець і філософ, який розглядав питання законності, правопорядку та державного управління. Аналізував теорію держави і права, досліджував принципи правової держави. М. Грушевський хоча більше відомий як історик, Грушевський досліджував правові аспекти розвитку українського суспільства, зокрема акти, які формували автономію України у складі різних держав. С. Шелухін український юрист, автор праць із конституційного права. Брав участь у створенні правових документів Української Народної Республіки. Та сучасні: В. Тацій, О. Малиновська, Ю. Шемшученко, Н. Онищенко, О. Костенко та інші. Науковці Б. Бачур, В. Рубаник досліджували окремі історичні правові інститути. У багатьох наукових працях розкрито питання щодо звичаєвого права в Україні (дослідження І. Усенка, Б. Бачура, М. Бедрія, Л. Кушинської). Незважаючи на те, що правовий акт не був в них об'єктом дослідження, про нього згадують у контексті звичаєвого права на різних етапах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право є однією з основних складових будь-якої держави. Воно формує правила, за якими живе суспільство, забезпечує порядок, регулює відносини між громадянами та владою, захищає права і свободи кожного.

Право – система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується як переконанням, так і силою державного примусу [1, с. 691]. Для України, з її багатовіковою історією боротьби за незалежність і державність, еволюція правових актів відображає не лише розвиток правової системи, а й поступову трансформацію суспільних цінностей, ідей та ідентичності. У зв'язку із чим здійснено історико-правовий аналіз правових актів та їх співвідношення на різних етапах розвитку.

Правові акти є основою, на якій будуються державне управління, економічні відносини та суспільний порядок. Під правовим актом зазвичай розуміють документ, що є зовнішньою юридичною формою закріплення змістовних елементів правової системи (норм права, індивідуальних приписів, автономних рішень осіб та ін.) [2, с. 195]. Історія українського законодавства охоплює тисячоліття, протягом яких правова система трансформувалася, відображаючи політичні, соціальні та культурні зміни. Від перших кодифікацій права в часи Київської Русі до сучасного законодавства незалежної України правові акти стали дзеркалом історичних подій, політичних зрушень і культурних впливів. «Руська Правда», Литовські статuti, Березневі статті, Конституція Пилипа Орлика – це не просто документи, а свідчення складного шляху української правової традиції, яка змінювалася під впливом завойовників, інтеграції з іншими державами та внутрішніх реформ.

«Руська Правда» – один із найвизначніших правових документів доби Київської Русі, який став основою правової системи цього періоду. Його створення датується приблизно XI століттям, а головним ініціатором вважають князя Ярослава Мудрого. За словами відомого історика Михайла Грушевського, «Руська Правда була дзеркалом тогочасного побуту і свідченням раннього державного правопорядку Русі» [3]. Перші письмові звичаєві норми на українських землях були кодифіковані у цьому документі, який регулював майнові, сімейні та кримінальні відносини. Основою його норм було звичаєве право, яке відображало традиції слов'янських громад. Наприклад, статті «Руської Правди» встановлювали покарання за крадіжку, умисне вбивство чи образу честі, що відображало суспільні цінності того часу. Правові акти Київської Русі заклали фундамент писемного права на українських землях. Основними принципами «Руської Правди» були: пріоритет відшкодування збитків над покаранням (наприклад, замість тілесних покарань або смертної кари передбачалася «вира» – штраф, що сплачувався постраждалому або його родині); соціальна стратифікація. Документ відображав ієрархічну структуру суспільства: різні категорії населення (князі, бояри, смерди, челядь) мали різні права та обов'язки (наприклад, «вира» за вбивство залежала від соціального статусу жертви). Також захист приватної власності (кодекс містив норми, що регулювали майнові відносини, зокрема правила спадкування, захисту володіння та відповідальності за крадіжки).

Історичне та юридичне значення «Руської Правди» не лише у тому, що вона стала першим письмовим звітом правових норм у Київській Русі, а й важливим джерелом права для пізніших епох, відображала реалії та соціальну структуру тогочасного суспільства, впливала на розвиток права в наступні століття, зокрема у Литовських статутах, сприяла утвердженню письмових правових традицій на українських землях. «Руська Правда» увібрала в себе елементи як слов'янського звичаєвого права, так і впливів сусідніх народів. Зокрема, можна простежити паралелі з візантійськими правовими нормами, що впливали на Київську Русь через культурні зв'язки.

Таким чином, «Руська Правда» є не лише історично значущим документом, а й символом правової культури, яка закладала основи для розвитку законодавства на українських землях.

Після розпаду Київської Русі українські землі увійшли до складу Литви та Польщі. У цей період правова система розвивалася у двох напрямках: Литовські статuti (1529, 1566, 1588) – унікальні кодифіковані акти, які регулювали як приватне, так і публічне право (вони поєднували звичаєве право з новими правовими нормами) та магдебурзьке право, яке стало важливим правовим явищем в історії українських земель у період їх входження до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Це право, що походить із середньовічного німецького міста Магдебург, надавало містам значну автономію, зокрема у сфері управління, економіки та судочинства, правовий захист жителів та врегулювання торговельних і майнових відносин. Наприклад, міста Київ, Львів та Кам'янець-Подільський активно використовували магдебурзьке право, що сприяло їхньому економічному та культурному розвитку, зокрема «отримання Києвом Магдебурзького права стало важливою подією, яка вивела місто з-під влади воєвод і надала йому можливість самостійно організовувати внутрішнє управління, що сприяло розвитку торгівлі та ремесел» [4, с. 144].

Литовські статuti були прогресивними для свого часу: вони захищали права шляхти, регулювали земельні відносини, передбачали обмеження свавілля з боку влади. Їхній вплив відчувався навіть після ліквідації Литовської держави. Сучасна історико-правова наука виділяє XVI ст. як період, коли правовий акт є основним джерелом права. Це не означає, що звичай вже ним не був, деякі вчені навіть вважають його і на цьому етапі провідним джерелом, але більш об'єктованою здається думка, що законодавство Великого князівства Литовського еволюціонувало в межах загальноєвропейських правових принципів [5, с. 207].

Із включенням українських земель до складу Російської імперії в кінці XVIII – на початку XIX століття автономія міст почала скорочуватися. У 1835 році Магдебурзьке право було офіційно скасоване на більшості територій України. Проте магдебурзьке право відіграло ключову роль у розвитку українських міст, сприяло їхньому економічному піднесенню, запровадженню принципів місцевого самоврядування та формуванню міської культури, «самоврядування, закладене Магдебурзьким правом, адаптувалося до місцевих умов і стало частиною правової традиції, поєднавши європейські ідеї із звичаєвим правом українців» [6, с. 157]. Його традиції залишилися основою для пізніших реформ місцевого управління на українських землях. Як зазначав історик Іван Крип'якевич, «Магдебурзьке право стало ключем до розуміння структури середньовічного міського життя в Україні, символом прагнення до автономії та справедливого врядування» [4].

Період існування Війська Запорозького (XVII–XVIII ст.) характеризується спробами створення автономної правової системи. Основу становили Березневі статті 1654 року (статті Богдана Хмельницького), які закріплювали права Гетьманщини в межах Московської держави та Конституція Пилипа Орлика (1710) – один із перших європейських конституційних актів. Вона регулювала розподіл влади між гетьманом, старшиною та народом, закладала принципи демократії. Козацьке звичаєве право було основою для регулювання внутрішнього життя. Звичаї громади, військові ради та гетьманські універсали слугували джерелами права.

Цей період підкреслює прагнення українців до самостійного правового регулювання в умовах обмеженої автономії.

Основні положення Березневих статей: збереження внутрішнього самоуправління Гетьманщини; визнання прав Війська Запорозького на обрання гетьмана та старшини, незалежність судової системи та збереження чинності козацьких звичаїв, зобов'язання Московської держави захищати територію Гетьманщини від зовнішніх загроз. Однак із часом Московська держава дедалі більше обмежувала автономні права, що призвело до конфліктів.

Конституція Пилипа Орлика (1710) – один із перших європейських конституційних актів, ухвалена після поразки у Полтавській битві, стала спробою впорядкувати правову систему Гетьманщини та закріпити її суверенітет. Її текст поєднував демократичні ідеї з традиційними засадами управління. Основні положення: розподіл влади (влада поділялася між гетьманом, генеральною старшиною та Генеральною радою – представниками народу); права і свободи громадян (документ проголошував захист інтересів простих козаків і міщан); правосуддя (суд мав бути незалежним і справедливим, рішення приймалися на основі закону, а не волі окремих осіб). «Гетьман не повинен нікого карати за своїм бажанням, без суду і слідства, а всі справи вирішувати на основі законів і у згоді з Генеральною радою» [6, стаття 6].

Звичаєве право Війська Запорозького формувалося на основі традицій і неписаних правил, які існували серед козацьких громад. Воно регулювало повсякденне життя, військову дисципліну, майнові відносини та функціонування громад. Основними елементами звичаєвого права були: військові ради – головний механізм ухвалення рішень. На раді могли обговорюватися всі важливі питання – від обрання гетьмана до судових справ. Універсали гетьмана: правові акти, які видавалися гетьманом для врегулювання окремих питань (податки, розподіл землі, організація війська) та громадські звичаї (громади самостійно розв'язували конфлікти на основі усталених традицій). Цей період став кульмінацією боротьби українців за самостійність. Правова система Гетьманщини була яскравим прикладом прагнення до демократичного врядування, навіть під тиском зовнішніх держав. Проте поступове обмеження автономії Московією (наприклад, запровадження Малоросійської колегії в 1722 р.) ускладнювало функціонування власного права.

Березневі статті заклали початкові умови для автономії Гетьманщини, хоч і стали першим етапом її обмеження. Конституція Пилипа Орлика стала унікальним прикладом політико-правового мислення того часу, її демократичні ідеї випереджали епоху. Звичаєве право Війська Запорозького було унікальним феноменом, який об'єднував громади навколо принципів рівності, справедливості та колективного прийняття рішень. Як зазначає історик Наталя Яковенко: «Правова система Війська Запорозького була своєрідним синтезом української звичаєвості та європейської правової культури, що дозволяло їй бути ефективною навіть в умовах зовнішнього тиску» [7, с. 235].

Ця епоха демонструє прагнення українського народу до правової самостійності, закладаючи основи для подальших спроб державотворення.

З XVIII століття українські землі увійшли до складу двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Це призвело до значної уніфікації права. У Наддніпрянській Україні діяли Звід законів Російської імперії, які скасували більшість місцевих правових норм. У Західній Україні функціонувало Галицьке цивільне право, створене на основі австрійського загального цивільного кодексу 1811 року. Централізована система права обмежувала використання українських правових традицій, однак українці продовжували боротися за відновлення власного законодавства.

На початку XVIII ст. збільшується кількість правових актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також загальноімперських законодавчих актів. Якщо у другій половині XVII ст. в Росії видавалося по 36 указів на рік, то в першій половині XVIII ст. – по 160 указів [8, с. 217]. В Україні було запроваджено кілька сотень нових нормативних актів [9, с. 48]. Саме вони були основним джерелом права, регулювали найважливіші відносини.

Після розпаду імперій та створення незалежної Української Народної Республіки (УНР) розпочалася розбудова власної правової системи.

Конституція УНР прийнята 29 квітня 1918 р. визначила основи державного устрою, проголосила права громадян, заклала демократичні принципи та стала першим повноцінним основним законом у сучасній українській історії. «Українська Народна Республіка є самостійною, ні від кого незалежною державою, і джерело суверенності в ній лежить в народі України» (Стаття 1) [11]. Конституція гарантувала широкі права громадянам, зокрема рівність усіх перед законом, незалежно від статі, національності, віросповідання чи соціального статусу. «Всі громадяни Української Народної Республіки рівні в своїх громадянських і політичних правах» (Стаття 6) [11]. «Громадянські і політичні права належать усім громадянам Української Народної Республіки без різниці статі, віри, національності, освіти, майнового стану і податку» (Стаття 14) [11]. Україна визнавалася державою із широким місцевим самоврядуванням. В адміністративному поділі країни передбачалося створення автономних громад, які самостійно вирішували свої внутрішні справи.

Конституція УНР була однією з найпрогресивніших для свого часу. Вона вперше у світовій практиці закріпила рівність чоловіків і жінок у виборчих правах, передбачала мирний спосіб вирішення конфліктів і розширення прав людини, гарантувала незалежність суду, що забезпечувало реальне верховенство права. Конституція стала символом відродження української державності після століть іноземного панування. Її положення орієнтувалися на найкращі європейські конституційні традиції того часу, що підкреслювало прагнення України до інтеграції в міжнародну спільноту. Хоча Конституція УНР не була повноцінно реалізована через гетьманський переворот (29 квітня 1918 р.) та політичну нестабільність, вона залишається важливою частиною української правової спадщини.

Радянський період (1921–1991 р.р.) характеризувався централізацією правової системи, її уніфікацією з правом СРСР. Конституції УРСР (1937, 1978) встановлювали загальні норми, які часто не виконувалися через авторитарний режим.

Після падіння УНР і перемоги в україно-російській війні 1918–1920 р.р., Радянська Росія встановила в Україні радянську владу та сформувала залежну від Росії нову соціалістичну державу – Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР, потім УРСР).

Перший період діяльності радянської влади в Україні був зовсім відмінним від державного будівництва часів УНР, особливо в частині законотворчості та розділення влади на законодавчу, виконавчу і судову. Україна, починаючи з першої радянської Конституції 1919 р. ввійшла у довгий період «всевладдя рад», такої правової системи, де влада концентрувалася на вертикалі рад і де Верховна Рада СРСР фактично стала вищим/єдиним органом законодавчої влади.

Головними відмінностями правової системи тодішньої УРСР від інших держав стало ігнорування приватної власності, домінування принципу класової боротьби і переваги одних класів над іншими у правах, визнання державною ідеологією комуністичної партії, визнання верховенства законів СРСР над законами УРСР, не визнання місцевого самоврядування.

В перші роки радянської влади в Україні, рішення прийняті її органами підтверджують не самостійність «української влади» та її «не правовий характер», підтвердженням цього є архівні документи цього періоду [12].

Конституція УРСР 1937 р., проголосивши принцип соціалізму «від кожного за його здібністю, кожному – за його працею», намагалася ззовні максимально збільшити подібність радянського устрою до устрою демократичних держав. Так, було декларовано свободу друку, зборів, мітингів, демонстрацій, недоторканність особи, житла і листування, свободу відправлення релігійних культів та інші права особи й громадянські свободи. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими;

проголошувалося загальне і рівне виборче право при таємному голосуванні. Реально ці норми не діяли; вони були потрібні, аби перед світовою спільнотою і власним народом маскувати злочинну сутність тоталітарного режиму. Права і свободи людини були несумісні з масовими репресіями, які з кінця 20-х років розпочалися в Україні [13, с. 85].

Друга світова війна завдала Україні більше втрат і руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи. В умовах воєнного стану утворилося своєрідне нормативно-правове поле з різними засобами стимулювання та примусу людей до воєнно-бойової та трудової діяльності. Характерним було посилення кримінальної репресії [13, с. 114].

Проголошення незалежності України у 1991 р. стало початком нової ери у правовій історії. Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), який юридично закріпив суверенітет України. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. стало фундаментом сучасного законодавства. Конституція проголосила верховенство права, демократичні цінності, поділ влади та права людини [14]. Україна активно реформує своє законодавство, адаптуючи його до стандартів ЄС (Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р.).

Особливу роль відіграють реформи у сферах правосуддя, антикорупційної політики та захисту прав людини. Виклики воєнного стану та інтеграція до ЄС змушують Україну створювати нові правові механізми, наприклад, законодавство про військову допомогу, відновлення зруйнованої інфраструктури та судову реформу.

Сьогодні українська правова система стикається з низкою викликів: забезпечення реального верховенства права; цифровізація правових процедур (електронні суди, онлайн-доступ до законів); гармонізація з правовими стандартами ЄС; вирішення проблем, пов'язаних із війною, включаючи захист прав переселенців, реабілітацію військових та відновлення територій. Законодавчі ініціативи України в умовах повномасштабної війни з 2022 р. демонструють оперативність і прагнення адаптувати правове поле до нових викликів.

Перспективи українського законодавства пов'язані з розширенням демократичних принципів, створенням сприятливого середовища для економіки та захистом прав громадян. Україна продовжує адаптувати своє законодавство до умов війни, що дозволяє ефективніше протистояти агресору, підтримувати громадян і бізнес, а також зміцнювати міжнародну співпрацю. Ці ініціативи мають стратегічне значення для перемоги та післявоєнної відбудови країни.

Висновки. Історія еволюції правових актів в Україні демонструє, як суспільство через закони відображало свої прагнення до справедливості, свободи та суверенітету. Від «Руської Правди» до сучасної Конституції Україна пройшла шлях боротьби, реформ та інтеграції з міжнародною спільнотою. Розвиток правової системи залишається важливим чинником у побудові сильної, демократичної держави, здатної захищати права своїх громадян та забезпечувати їх благополуччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В.Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2014. 368 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1992. (Пам'ятки іст. думки України). Т. 2. 1992. 640 с.
4. Історія України / І. П. Крип'якевич; відп. ред.: Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.
5. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2006. 280 с.
6. Україна. Історія. / Орест Субтельний; [пер. з англ. Ю. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. Київ: Либідь, 1991. 509, [1] с.
7. Фаріон І. «Конституція Пилипа Орлика 1710 року» крізь призму її базових когнітивних термінів *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2011. № 709. С. 125–131.
8. Рубаник В. Є. Інститут власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків : Легас, 2002. 352 с.
9. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ : Вид-во Київського університету, 1968. 171 с.
10. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття". Київ: Генеза, 1997. 312с. (вид. 2-ге, перероблене та розширене: Київ: Критика, 2005. 584 с. вид. 3-тє, перероблене та розширене: Київ: Критика, 2006. 584 с.
11. Конституція Української Народньої Республіки [Архівовано 15 травня 2020 у Wayback Machine.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
12. Протокол засідання Тимчасового робітничо-селянського уряду України про урядову кризу, ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 40–40 зв. Засвідчена копія; Постанова Ради народних комісарів УСРР про скасування концтаборів, м. Харків, 30 січня 1922 р. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922, № 4. Ст. 63.; м. Київ 30 січня 1937 року, <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>.
13. Іванов В. М. Історія держави і права: Навч. посіб. К.:МАУП, 2002. Ч. 2. 2003. 224 с.
14. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>